

Незалежність та безсторонність суду в
аспекті статті 6 Конвенції про захист
прав людини і основоположних свобод:
практика ЄСПЛ щодо України

Київ – 2018

Незалежність та безсторонність суду в аспекті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: практика ЄСПЛ щодо України / уклад.: Т.І. Фулей, О.М. Кучів. – Київ, 2018. – 33 стор.

Інформаційний збірник вміщує усталену практику Європейського суду з прав людини щодо статті 6 Конвенції в аспекті незалежності та безсторонності суду. У виданні використанні рішення ЄСПЛ щодо України, які є найбільш важливими для розвитку національної судової практики.

Збірник рекомендований для суддів, кандидатів на посаду судді, а також буде корисним для суддів-викладачів, тренерів.

ЗМІСТ

Агрокомплекс проти України (<i>Agrokompleks v. Ukraine</i>), заява № 23465/03, 6 жовтня 2011 р.	3
Білуха проти України (<i>Belukha v. Ukraine</i>), заява № 33949/02, 9 листопада 2006 р.	6
Бочан проти України (<i>Bochan v. Ukraine</i>), заява № 7577/02, 3 травня 2007 р.	7
«Газета «Україна-центр» проти України (<i>Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine</i>), заява № 16695/04, 15 липня 2010 р.	10
Мірошник проти України (<i>Miroshnik v. Ukraine</i>), заява № 75804/01, 27 листопада 2008 р.	12
Мироненко і Мартенко проти України (<i>Mironenko and Martenko v. Ukraine</i>), заява № 4785/02, 10 грудня 2009 р.	14
Олександр Волков проти України (<i>Oleksandr Volkov v. Ukraine</i>), заява № 21722/11, 9 січня 2013 р.	15
Куликов та інші проти України (<i>Kulykov and Others v. Ukraine</i>), заяви № 5114/09 та 17 інших, 19 січня 2017 р.	21
Паскал проти України (<i>Paskal v. Ukraine</i>), заява № 24652/04, 15 вересня 2011 р.	21
Романова проти України (<i>Romanova v. Ukraine</i>), заява № 33089/02, 13 грудня 2007 р.	23
Світлана Науменко проти України (<i>Svetlana Naumenko v. Ukraine</i>), заява № 41984/98, 09 листопада 2004 року	24
Салов проти України (<i>Salov v. Ukraine</i>), заява № 65518/01, 6 вересня 2005 р.	27
«Совтрансавто-Холдинг» проти України (<i>Sovtransavto Holding v. Ukraine</i>), заява № 48553/99, 25 липня 2002 р.	30
Фельдман проти України (<i>Feldman v. Ukraine</i>), заяви № 76556/01 та 38779/04, 8 квітня 2010 р.	32

**Агрокомплекс проти України (*Agrokompleks v. Ukraine*), заява № 23465/03,
6 жовтня 2011 р.**

1. Ствердженні порушення п. 1 Статті 6 Конвенції

(а) Незалежність та неупередженість судів

123. Заявник стверджував, що суди, які розглядали справу про банкрутство ЛиНОС не були ані незалежними, ані неупередженими, оскільки знаходились під сильним політичним тиском та тривалим контролем над розглядом справи із боку різних органів влади Держави, яка була сильно зацікавлена в результатах розгляду. Заявник, зокрема, посилався на листування між високопоставленими посадовцями та судами, що розглядали справи (або керівництвом цих судів), із одного боку, та ЛиНОС та цими органами влади, із іншого боку.

124. Уряд заперечував, посилаючись на гарантії незалежності та неупередженості судової влади, передбачені Конституцією України та іншими законами. Уряд, визнавши факт намагань здійснити вплив на хід розгляду справ судами, водночас наполягав на відсутності будь-яких доказів того, що ці спроби фактично мали будь-який результат. У підтримку цього твердження Уряд послався на той факт, що, не дивлячись на спроби органів влади Держави припинити справу про банкрутство, які робилися, починаючи із 1998 р., розгляд цієї справи тривав аж до 2004 р.

125. Суд повторює, що для визначення того, чи може суд вважатися „незалежним” для цілей п. 1 Статті 6 Конвенції, до уваги, окрім іншого, слід прийняти наступні критерії: спосіб, у який судді призначаються на посаду, та на який строк; існування захисних механізмів протидії зовнішньому впливу; і те, чи трибунал складає враження незалежного (див., у додаток до іншим численних посилань, Файндлей проти Великої Британії (*Findlay v. the United Kingdom*), 25 лютого 1997 р., § 73, Reports 1997-I).

126. Що стосується питання „незалежності” для цілей п. 1 Статті 6, то судовою практикою Суду вже давно було встановлено, що у цієї вимоги є два аспекти, суб’єктивний та об’єктивний. По-перше, суд має бути суб’єктивно незалежним, тобто у жодного із членів трибуналу не має бути персональних упереджень або необ’єктивності. Персональна неупередженість презюмується, якщо немає доказів про протилежне. По-друге, трибунал має також бути неупередженим із об’єктивної точки зору, тобто ним мають надаватися достатні гарантії відсутності будь-яких обґрунтованих сумнівів у цьому відношенні (див. рішення у справі Кііскінен проти Фінляндії (*Kiiskinen v. Finland*) (dec.), no. 26323/95, ECHR 1999/V (витяги)). Згідно із об’єктивним критерієм, особливо необхідно визначити, поза межами особистої поведінки суддів, чи немає підтверджених фактів, які могли б спричинити сумніви у неупередженості суддів (див. рішення у справі Клейн та інші проти Нідерландів (*Kleyn and Others v. the Netherlands*) [GC], nos. 39343/98 et seq., § 191, ECHR 2003-VI).

127. При вирішенні питання про те, чи існують обґрунтовані причини вважати, що цих вимог не було дотримано, точка зору сторони є важливою, але не є вирішальною. Вирішальним є те, чи таке побоювання може бути об’єктивно виправданим (див. Клейн та інші (*Kleyn and Others*), на яке було зроблене посилання вище, § 194).

128. Суд відмічає, що концепції незалежності та об'єктивної неупередженості є тісно пов'язаними (див. рішення у справі Файндлей (*Findlay*), що цитувалося вище, § 73). Ці дві концепції надзвичайно важко відокремити, коли, так, як і в цій справі, аргументи заявника щодо відсутності незалежності та неупередженості суду базуються на одних й тих самих фактичних обставинах (див. також рішення у справі Клейн та інші (*Kleyn and Others*), на яку було зроблене посилання вище, § 194, та Салов проти України (*Salov v. Ukraine*), № 65518/01, § 82, ECHR 2005-VIII (витяги)). Тому Суд буде розгляди ці два питання одночасно.

129. Суд відмічає, що, як підтверджується документальними доказами, різні органи влади Держави дійсно неодноразово вмішувалися у хід судового розгляду, про який йдеться у даній справі. Більш того, це втручання здійснювалося відкрито та наполегливо, та дуже часто воно здійснювалося на прохання опонента Заявника.

130. Так, у матеріалах цієї справи містяться копії звернень ЛиНОС до першого віце-спікера та спікера Парламенту, а також до Прем'єр-міністра та Президента України, в яких містилося прохання втрутитися в хід судового розгляду, а також листи від цих посадовців на адресу Голови ВАС із розпорядженнями відмінити або переглянути рішення, винесені судом раніше, припинити виробництво у справі, або просто із додавання відповідної вимоги від ЛиНОС (див. пп. 28-29, 34-35, 42, 51, 58, 60 та 74 цього рішення). Суд також відмічає, що Голова ВАС відповідав на деякі із цих листів шляхом надання звітів про стан розгляду ЛиНОС відкрито подякував Президенту України за його втручання, яке вважалося успішним, відмітивши при цьому, що "позитивні результати говорять самі за себе" (див. п. 73 цього рішення).

131. Незважаючи на те, що поняттю розподілу влади між виконавчою та судовою гілками влади, практикою Суду надається велике значення, яке постійно зростає, (див. рішення у правах Стаффорд проти Великої Британії (*Stafford v. the United Kingdom*) [CG], по. 46295/99, § 78, ECHR 2002-IV, та Хенрик Урбан та Ришжард Урбан проти Польщі (*Henryk Urban and Ryszard v. Poland*), № 23614/08, § 46, 30 листопада 2010 р.), ані Стаття 6, ані будь-яке інше положення Конвенції не вимагає від Держав дотримуватися будь-яких теоретичних конституційних концепцій, що стосуються допустимих меж взаємодії між цими двома гілками влади. Суд повинен з'ясувати, чи було дотримано вимог Конвенції у кожному конкретному випадку (див. рішення у справі Пабла Ки проти Фінляндії (*Pabla Ky v. Finland*), № 47221/99, § 29, ECHR 2004-V).

132. Аналіз правильності відповідних конституційних положень, що діють в Україні, не є завданням Суду. Єдиним питанням, яке потрібно вирішити, є те, чи за обставин, що існують у цій справі, національні суду справляли необхідне "враження" незалежності, або було „об'єктивно” неупередженими (див. рішення у справі МакГоннелл проти Великої Британії (*McGonnell v. the United Kingdom*), № 28488/65, § 51, ECHR 2000-II, та Клейн та інші (*Kleyn and Others*), що цитувалося вище, § 193).

133. Судом вже було категорично осуджено спроби несудових органів влади вмішуватися у судовий розгляд, оскільки Суд вважає ці дії такими, що *ipso facto* не відповідають поняттю "незалежного та неупередженого суду" у значенні п. 1 Статті 6 Конвенції (див. рішення у справах Совтрансавто Холдинг проти України (*Sovtransauto Holding v. Ukraine*), № 48553/99, § 80, ECHR 2002-VII, та Агротехсервіс проти України (*Agrotehservis v. Ukraine*) (ес.), № 62608/00, 19 жовтня 2004 р.).

134. Подібно підходу, який застосовувався у справі *Sovtransavto Holding*), на яку було зроблено посилання вище (§ 80), Суд вважає, що немає значення, чи таке оскаржене втручання насправді вплинуло на хід розгляду судової справи. Коли виконавчою та законодавчою гілками влади Держави здійснюється втручання, вони тим самим демонструють відсутність поваги до судової гілки влади загалом, та дають підґрунтя для виникнення у Заявника побоювання щодо відсутності у судів незалежності та неупередженості.

135. Суд приймає до уваги той факт, що судовий розгляд, про який йдеться у цій справі, стосувався банкрутства підприємства, яке на той час було найбільшим нафтопереробним заводом країни, та у якому Держава була основним акціонером (див. пп. 6 та 45 цього рішення). Таким чином, вся та увага, яку приділяли органи влади Держави цим судовим справам, є цілком природною. Ці органи влади, однак, не обмежились пасивним спостереженням за ходом розгляду в контексті їх позасудових намагань побороти кризу у ЛиНОС, а нахабно втрутилися у судовий процес, що є абсолютно неприйнятним.

136. У цьому зв'язку Суд підкреслює, що обсяг зобов'язань Держави щодо забезпечення розгляду „незалежним та неупередженим судом” у розумінні п. 1 Статті 6 Конвенції не обмежується судовою гілкою влади. Цей обсяг зобов'язань також покладає обов'язки на виконавчі, законодавчі та будь-які інші органи Держави, незалежно від їх рівня, поважати та виконувати рішення та постанови судів, навіть якщо ці органи не погоджуються з ними.

Таким чином, повага із боку Держави до повноважень судів є невід'ємною передумовою впевненості суспільства у судах і, у більш широкому сенсі, верховенства права. Для того, щоб це відбулося, конституційних гарантій незалежності та неупередженості судової гілки влади є недосить. Ці гарантії мають бути ефективно впроваджені у повсякденну поведінку та поведження органів влади.

137. Далі Суд відмічає, що незалежність та неупередженість судів, із об'єктивної точки зору, вимагає, щоб кожен окремих суддя був вільним від неналежного впливу, причому не тільки зовнішнього, але й із боку самої судової системи. Внутрішня незалежність судової гілки влади означає, що суддям не повинні наказувати та на них не повинні здійснювати тиск інші судді або ті особи, що мають адміністративні повноваження у суді, такі, як, наприклад, голова суду. Відсутність достатніх запобіжних заходів, якими забезпечувалася б незалежність суддів всередині самої судової системи і, зокрема, від їх судового керівництва, може дати Суду підстави зробити висновок, що сумніви Заявника щодо незалежності та неупередженості суду можуть вважатися об'єктивно виправданими (див. рішення у справі *Parlov-Tkalčić v. Croatia*), № 24810/06, § 86, 22 грудня 2009 р., з подальшими зауваженнями).

138. Повертаючись до даної справи, Суд відмічає, що у вересні 2000 р. Голова ВАС дав прямі розпорядження двом його заступникам переглянути Ухвалу суду від 19 вересня 2000 р. (якою ЛиНОС було відмовлено у задоволенні заяви про перегляд суми заборгованості перед Заявником).

139. Суд вважає такий вплив із боку керівника суду на хід судового розгляду порушенням принципу внутрішньої незалежності суду, як було вказано вище.

140. Загалом, Суд робить висновок, що за таких обставин національні суди не можуть вважатися незалежними або об'єктивно неупередженими.

141. Таким чином, п. 1 Статті 6 Конвенції у цьому відношенні було порушено.

Білуха проти України (*Belukha v. Ukraine*), заява № 33949/02, 9 листопада 2006 р.

49. Відповідно до усталеної практики Суду наявність безсторонності відповідно до п. 1 ст. 6 повинна визначатися за суб'єктивним та об'єктивним критеріями. Відповідно до суб'єктивного критерію беруться до уваги особисті переконання та поведінка окремого судді, тобто чи виявляв суддя упередженість або безсторонність у даній справі. Відповідно до об'єктивного критерію визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад відсутність будь-яких сумнівів у його безсторонності (див., серед іншого (*inter alia*), рішення у справі "Фей проти Австрії" (*Fey v. Austria*) від 24 лютого 1993 року, пп. 27, 28 and 30; рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), № 33958/96, п. 42, ЄСПЛ 2000-XII). У кожній окремій справі слід вирішувати, чи мають стосунки, що розглядаються, таку природу та ступінь, що свідчать про неупередженість суду (див. рішення у справі "Пуллар проти Сполученого Королівства" (*Pullar v. United Kingdom*), від 10 червня 1996 року, п. 38).

50. Стосовно суб'єктивного критерію, особиста безсторонність суду презумується, поки не надано доказів протилежного (див. вищевказане рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), пункт 43).

51. Суд не переконаний, що у цій справі достатньо ознак, щоб вирішити, що судді Артемівського суду, які розглядали справу заявниці, проявляли особисту упередженість. У будь-якому випадку Суд не вважає за необхідне розглядати це питання, оскільки з причин, викладених нижче, він дійшов висновку, що у цій справі мала місце безсторонність суду за об'єктивним критерієм.

52. Стосовно об'єктивного критерію слід визначити, окремо від поведінки голови В.Л.Г, чи існували переконливі факти, які б могли свідчити про його безсторонність. Це означає, що при вирішенні того, чи є у цій справі обґрунтовані причини побоюватися, що певний суддя був неупереджений, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним же є те, чи можна вважати такі побоювання об'єктивно обґрунтованими (див. вищевказане рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), п. 44; та рішення у справі "Ферантелі та Сантанжело проти Італії" (*Ferrantelli and Santangelo v. Italy*), від 7 серпня 1996 року, п. 58).

53. З огляду на це, навіть зовнішні прояви можуть мати певну важливість або, іншими словами, "правосуддя повинно не тільки чинитися, повинно бути також видно, що воно чиниться" (див. рішення у справі "Де Куббер проти Бельгії" (*De Cubber v. Belgium*), від 26 жовтня 1984 року, п. 26). Важливим питанням є довіра, яку суди повинні вселяти в громадськість у демократичному суспільстві (див. вищевказане рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*) та рішення у

справі "Кастілло Альгар проти Іспанії" (*Castillo Algar v. Spain*), від 28 жовтня 1998 року, п. 45).

54. Суд зазначає, що Уряд не оспорював твердження заявниці стосовно того, що голова Артемівського суду, який одноособово розглядав справу заявниці у суді першої інстанції та чий рішення були залишені без змін судами вищих інстанцій, просив та безоплатно отримував певне майно від Компанії-відповідача. На думку Суду, за цих обставин побоювання заявниці щодо неабезсторонності голови В.Л.Г. можна вважати об'єктивно виправданими, незважаючи на той факт, що Артемівський суд задовольнив одну із скарг заявниці (див. пункт 20 вище). Більше того, суди вищих інстанцій, розглядаючи скарги заявниці, не взяли до уваги її твердження щодо цього питання.

55. Отже, було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції.

Бочан проти України (*Bochan v. Ukraine*), заява № 7577/02, 3 травня 2007 р.

60. Суд вважає, що відповідно до обставин справи він має визначити, чи оскаржуване провадження в українських судах в цілому сумісне з правом заявниці на справедливий розгляд справи незалежним і безстороннім судом в значенні пункту 1 статті 6 Конвенції.

61. Суд перш за все нагадує, що судова система, в якій можливо скасувати судові рішення, яке стало остаточним і обов'язковим, судом вищої інстанції через протест, внесений суб'єктом владних повноважень, несумісна з принципом юридичної визначеності, який є одним з фундаментальних елементів верховенства права в значенні пункту 1 статті 6 Конвенції (див. рішення "Брумареску проти Румунії" (*Brumarescu v. Romania*) [GC], N 28342/95, п. 61, ECHR 1999-VII, рішення "Совтрансавто Холдінг проти України", № 48553/99, п. 72, ECHR 2002-VII, та рішення "Рябих проти Росії" (*Ryabikh v. Russia*), № 52854/99, п. 66, від 24 липня 2003 року).

62. Суд зазначає, що справа заявниці переглядалась тричі, внаслідок винесення заступником прокурора Хмельницької області та заступником голови ВСУ протестів на, в загальній кількості, шість послідовних рішень судів першої та другої інстанцій.

63. Однак скасування остаточного рішення є одноразовою дією, яка не створює тривалої ситуації, навіть якщо таке скасування має наслідком повернення справи на новий розгляд, що і мало місце у справі заявниці (див., *mutatis mutandis*, "Волощук проти України" (*Voloshchuk v. Ukraine*) (ухвала), № 51394/99, від 14 жовтня 2003 року, та "Сардін проти Росії" (*Sardin v. Russia*) (ухвала), № 69582/01, ECHR 2004-II). Суд зазначає, що ухвали, які стали результатом розгляду протестів в порядку нагляду у справі заявниці, були винесені 27 квітня 1998 року, 24 березня 1999 року та 5 липня 2000 року відповідно, більше як за шість місяців до подання заяви до Суду (17 липня 2001 року). Таким чином, відповідно до пункту 1 статті 35 Конвенції Суд не може розглядати це питання по суті.

64. Суд зазначає, що твердження заявниці в основному стосуються чотирьох питань, а саме:

(a) чи були суди, які розглядали справу заявниці, незалежними та безсторонніми;

(b) чи перешкоджав розгляд справи саме Чемеровецьким міським судом та Хмельницьким обласним судом участі заявниці в судових засіданнях;

(c) чи було дотримано принципу рівності сторін, беручи до уваги те, що національні суди не допитали свідків, письмові свідчення яких суд прийняв як докази; та

(d) чи були рішення Чемеровецького міського суду від 19 січня 2001 року, Хмельницького обласного суду від 1 березня 2001 року та ВСУ від 22 серпня 2002 року достатньо обґрунтовані.

65. Щодо першого питання, Суд повторює: щоб встановити, чи може суд вважатися "незалежним" відповідно до п. 1 статті 6, необхідно, зокрема, звернути увагу на спосіб призначення його членів та строки їх повноважень, існування гарантій проти зовнішнього тиску та наявність зовнішніх ознак незалежності (див., серед багатьох інших джерел, "Фіндлей проти Сполученого Королівства" (*Findlay v. United Kingdom*), рішення від 25 лютого 1997 року, Reports 1997-I, с. 281, п. 73).

66. Суд далі нагадує, що "безсторонність", в сенсі п. 1 статті 6, має визначатися відповідно до суб'єктивного критерію, на підставі особистих переконань та поведінки конкретного судді у конкретній справі - тобто, жоден з членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження, та об'єктивного критерію - тобто, чи були у судді достатні гарантії для того, щоб виключити будь-які легітимні сумніви з цього приводу (див., серед багатьох інших джерел, "Булут проти Австрії" (*Bulut v. Austria*), рішення від 22 лютого 1996 року, Reports 1996-II, с. 356, п. 31, та "Томан проти Швейцарії" (*Thomann v. Switzerland*), рішення від 10 червня 1996 року, Reports 1996-III, с. 825, п. 30). Відповідно до об'єктивного критерію має бути визначено, чи наявні факти, що можуть бути перевірені, які породжують сумніви щодо відсутності безсторонності судів. У цьому зв'язку навіть зовнішні ознаки мають певне значення. Ключовим питанням є питання довіри, яку суди в демократичному суспільстві мають вселяти суспільству і, перш за все, сторонам у процесі.

67. Суд зазначає, що заявниця не скаржилась на відсутність особистої безсторонності суддів, які брали участь у розгляді її справи. З іншого боку, вона стверджувала, що поєднання різних факторів викликають сумніви щодо незалежності та безсторонності суддів ВСУ та суддів, яким справа була передана 9 жовтня 2000 року. Зокрема, цими факторами були зміна територіальної підсудності справи ВСУ, який категорично не погодився з встановленими судами нижчих інстанцій фактами, а також те, що ВСУ не взяв до уваги клопотання заявниці та не обґрунтував таку зміну підсудності.

68. У цій справі складно розмежувати питання щодо безсторонності суду та його незалежності, оскільки аргументи заявниці щодо відсутності безсторонності і незалежності суду ґрунтуються на тих самих фактичних твердженнях. Відповідно Суд буде розглядати обидва питання разом (див. "Лангборгер проти Швеції" (*Langborger v. Sweden*), рішення від 22 червня 1989 року, Серія А, № 155, п. 32), встановлюючи існування переконливих фактів, які могли б піддати сумнівам незалежність та безсторонність судів.

69. Суд зауважує, що підставою для повторних скасування рішень, винесених на користь заявниці, та для перегляду справи була незгода Хмельницького обласного суду та ВСУ з оцінкою фактів судами нижчих інстанцій. Більше того, в своїй ухвалі від 5 липня 2000 року ВСУ висловив свою позицію щодо одного з основних питань у справі, а саме чи мав кооператив право передавати частину будинку і земельну ділянку третій стороні (див. пункт 31 вище).

70. Суд також зазначає, що після того, як суди двох інстанцій, а саме Тернопільський міський суд та Тернопільський обласний суд, вдруге зробили висновки, протилежні висновкам ВСУ, останній направив справу до судів іншої територіальної підсудності. Жодного процесуального рішення у зв'язку з цим винесено не було.

71. Суд нагадує, що роль національних судів в організації судових проваджень у тому, щоб забезпечити належне здійснення правосуддя. Направлення справи на розгляд іншому судді або суду підпадає під межі самостійної оцінки державних органів в таких справах. Існує низка факторів, а саме, наприклад, доступність засобів, кваліфікація суддів, конфлікт інтересів, доступність місця слухання справи для сторін тощо, які державні органи повинні брати до уваги, змінюючи територіальну підсудність. Незважаючи на те, що до компетенції Суду не входить оцінювати, чи існували законні підстави у державних органів для передачі справи окремому судді чи суду, Суд має бути впевнений в тому, що така зміна територіальної підсудності відповідала положенням пункту 1 статті 6 Конвенції та, зокрема, вимозі об'єктивної незалежності та безсторонності.

72. На думку Суду, зміна територіальної підсудності справи як така не є проблемою в значенні Конвенції. Проте Суд зазначає, що заявницю не було повідомлено про підстави перенаправлення її справи і вона не мала можливості надати свої зауваження з цього питання. За відсутності будь-якого процесуального рішення щодо зміни територіальної підсудності залишається неясним, чи розглядалися судами належним чином аргументи заявниці щодо можливих перешкод для її участі у провадженні у зв'язку з її віком та станом здоров'я.

73. Суд далі нагадує, що відповідно до тверджень Уряду справу заявниці було перенаправлено до судів іншої територіальної підсудності у зв'язку з існуванням сумнівів щодо безсторонності Тернопільського обласного суду.

74. Суд зазначає, що на різних стадіях провадження ВСУ зробив багато спроб, одна з яких була безуспішною, передати справу іншим судам в іншій області (див. пункти 23, 26 та 32 вище). Таким чином, можна припустити, що існували законні підстави для такої зміни підсудності, які були вагоміші за аргументи заявниці щодо можливих для неї труднощів доступу до судів нижчої інстанції. Проте Суд зазначає, що невиконання Тернопільським міським судом вказівок ВСУ від 22 червня 1998 року про зміну підсудності справи (пункт 26 вище) не згадувалося в жодному подальшому рішенні і тільки за клопотанням пана М. в 1999 році справу було передано на розгляд до іншого СУДУ (пункт 32 вище). Така зміна територіальної підсудності була здійснена ВСУ після вираження категоричної незгоди з висновками судів нижчих інстанцій щодо фактів у справі та після висловлення своєї позиції щодо одного з головних аспектів справи, а саме щодо компетенції кооперативу передавати право власності, навіть до здійснення судами нижчих інстанцій нової оцінки фактів і дослідження доказів (див.

пункт 31 вище). Також, враховуючи той факт, що ВСУ не обґрунтував своє рішення щодо зміни територіальної підсудності справи, Суд вважає, що побоювання заявниці про те, що судді ВСУ, включаючи заступника Голови, мали попередньо сформовану позицію щодо результату розгляду справи та що судді, яким було передано справу 9 жовтня 2000 року, будуть розглядати справу відповідно до висновків ВСУ, можна вважати об'єктивно обґрунтованими.

75. Суд вважає, що така процесуальна ситуація в цілому також порушує принцип юридичної визначеності (див. "Рябих проти Росії" (*Ryabykh v. Russia*), № 52854/99, пп. 51-52, ECHR 2003-XI). Той факт, що позиція ВСУ по суті у справі заявниці відрізняється від позиції судів нижчих інстанцій, не може бути єдиною підставою для повторних переглядів справи. Повноваження ВСУ щодо перегляду справи повинно здійснюватись для виправлення юридичних та судових помилок, а не змінювати оцінку фактів судів нижчих інстанцій.

76. Суд також звертає увагу на існування інших аспектів провадження, що розглядається, які викликають сумніви щодо додержання права заявниці на справедливий розгляд справи у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції.

77. Зокрема, Суд звертає увагу, що заявниця скаржитись на недостатню обґрунтованість судових рішень та відмову суду викликати у судове засідання свідків, на письмових показаннях яких ґрунтувались рішення.

78. У зв'язку з цим Суд нагадує, що відповідно до його усталеної прецедентної практики, яка відображає принцип належного здійснення правосуддя, судові рішення повинні в достатній мірі містити мотиви, на яких вони ґрунтуються. Питання про те, чи суд виконав обов'язок мотивувати своє рішення, який впливає з положень статті 6 Конвенції, може бути вирішено тільки в світлі обставин справи (див. "Руїз Торія проти Іспанії" (*Ruiz Torija v. Spain*), рішення від 9 грудня 1994 року, Серія А № 303-А, п. 29). Суд також нагадує, що незважаючи на право осіб, яким пред'явлено кримінальне обвинувачення, на присутність і допит свідків, гарантоване підпунктом (d) пункту 1 статті 6 Конвенції, пункт 1 статті 6 не встановлює будь-яких правил щодо прийнятності доказів або шляху, яким вони повинні бути оцінені в цивільних справах, залишаючи вирішення цих питань національним судам та національному законодавству (див., серед інших джерел, "Гарсія Руїз проти Іспанії" (*Garcia Ruiz v. Spain*) [GC], № 30544/96, п. 28, ECHR 1999-I). Однак Суд зазначає, що положення пунктів 2 та 3 статті 6 є досить відносними поза жорсткими межами кримінального законодавства, де ці принципи закріплені в загальному понятті справедливого суду, як це викладено в пункті 1 статті 6 Конвенції (див., *mutatis mutandis*, "Домбо Бегер Б.В. проти Нідерландів" (*Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands*), рішення від 27 жовтня 1993 року, Серія А № 274, пп. 32-35, та "Альберт та Ле Компте порти Бельгії" (*Albert and Le Compte v. Belgium*), рішення від 10 лютого 1983 року, Серія А № 58, п. 30).

«Газета «Україна-центр» проти України (*Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine*), заява № 16695/04, 15 липня 2010 р.

26. Підприємство-заявник стверджувало, що в Україні існує велика проблема з незалежністю судової влади. Воно посилялося на висновки Суду в справі "Совтрансавто Холдинг проти України" (див. рішення у справі "Совтрансавто Холдинг проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*), заява № 48553/99, п. 80, ECHR

2002-VII), у якій Суд визнав, що втручання з боку виконавчої гілки державної влади свідчило про відсутність поваги до суддівської посади як такої. Підприємство-заявник також надало доповіді неурядової організації "Центр суддівських студій" за 2007 і 2008 роки щодо моніторингу незалежності суддів. Ці доповіді містили інформацію про те, зокрема, що серед форм тиску (що чиниться) на суддів були погрози "ускладнити професійну кар'єру" та "ініціювати звільнення чи притягнення до дисциплінарної відповідальності". Згідно з цими ж доповідями, ради суддів були визнані третіми за рівнем впливу на суддів, оскільки вони могли вплинути на професійну кар'єру судді.

27. З посиланням на національне законодавство Уряд стверджував, що судова влада в Україні користується інституційною та фінансовою незалежністю. Уряд зазначив, що в оскаржуваному провадженні позивач як голова колегіального органу - ради судів - не мав впливу на ухвалені судами першої та апеляційної інстанції рішення.

28. Відповідно до усталеної практики Суду існування безсторонності для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції повинно визначатися на підставі суб'єктивного критерію, в контексті якого слід враховувати особисті переконання та поведінку певного судді, що означає необхідність встановити, чи мав суддя у певній справі будь-яку особисту зацікавленість або упередженість, а також на підставі об'єктивного критерію, в контексті якого необхідно встановити, чи забезпечував суд і, серед інших аспектів, його склад, достатні гарантії аби виключити будь-які обґрунтовані сумніви щодо його безсторонності (див., серед іншого, рішення у справі "Фей проти Австрії" (*Fey v. Austria*) від 24 лютого 1993 року, пп. 27, 28 і 30, Series A, no. 255, і рішення "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), заява № 33958/96, п. 42, ECHR 2000-XII). Таким чином, у кожній окремій справі слід вирішувати, чи мають стосунки, що розглядаються, таку природу та ступінь, що свідчать про небезсторонність суду (див. рішення у справі "Пуллар проти Сполученого Королівства" (*Pullar v. United Kingdom*), від 10 червня 1996 року, п. 38).

29. У контексті суб'єктивного критерію особиста безсторонність судді презюмується, поки не доведено протилежного (див. вищевказане рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), п. 43).

30. Суд не переконаний, що у цій справі є достатньо ознак, щоб встановити, що судді судів першої та апеляційної інстанцій, які розглядали справу підприємства-заявника, проявляли особисту упередженість. У будь-якому випадку Суд не вважає за необхідне розглядати це питання, оскільки з причин, викладених нижче, він дійшов висновку, що у цій справі мала місце відсутність об'єктивної безсторонності суду.

31. У контексті об'єктивного критерію у цій справі окремо від поведінки суддів слід визначити, чи існували переконливі факти, які могли б викликати сумніви щодо їхньої безсторонності. Це означає, що при вирішенні того, чи є у цій справі обґрунтовані причини побоюватися, що певний суддя був небезстороннім, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати такі побоювання об'єктивно обґрунтованими (див. вищевказане рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), п. 44; та рішення у справі "Ферантеллі та Сантанжело проти Італії" (*Ferrantelli and Santangelo v. Italy*), від 7 серпня 1996 року, п. 58 Reports of Judgments and Decisions, 1996-III).

32. З огляду на це, навіть зовнішні прояви можуть бути важливими або, іншими словами, "правосуддя має не тільки чинитися, також має бути видно, що воно чиниться" (див. рішення у справі "Де Куббер проти Бельгії" (*De Cubber v. Belgium*), від 26 жовтня 1984 року, п. 26). На кону стоїть довіра, яку в демократичному суспільстві суди повинні вселяти в громадськість (див. вищевказане рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*) та рішення у справі "Кастілло Альгар проти Іспанії" (*Castillo Algar v. Spain*), від 28 жовтня 1998 року, п. 45, Reports of Judgments and Decisions, 1998-VIII).

33. Уряд зазначає, що сторони надали низку зауважень щодо загального стану інституційної та фінансової незалежності судової влади в Україні. Суд вважає ці загальні коментарі такими, що не стосуються справи, оскільки принциповим у ній є не питання незалежності суддів від інших гілок влади чи третіх сторін, а питання незалежності суддів всередині самої судової системи та ризик того, що судді можуть перебувати під впливом своїх колег.

34. Суд зазначає, що позивач у цій справі обіймав посаду голови обласної ради суддів. Незважаючи на твердження Уряду про те, що рада суддів є колегіальним органом, вбачається, що національне законодавство надає голові такої ради право на порушення дисциплінарного провадження щодо інших суддів. Підприємство-заявник надало матеріали щодо моніторингу незалежності суддів, які свідчать про можливий ризик того, що на суддів може чинитися вплив шляхом погроз порушити дисциплінарне провадження та винести інші пов'язані з кар'єрою рішення, що належить до компетенції голови ради суддів. Таким чином, підприємство-заявник могло підставно передбачати можливий конфлікт інтересів у зазначеному судовому розгляді. Крім того, заступник Голови Верховного Суду України частково задовольнив клопотання відповідачів і хоча не передав справу до суду м. Києва, як вони того вимагали, проте передав її до суду першої інстанції в іншій області України. Хоча це рішення заступника Голови Верховного Суду України не містило чітких підстав для передачі справи, з нього вбачалось, що побоювання підприємства-заявника щодо ризику упередженості судів Кіровоградської області були небезпідставними. Таким чином, на думку Суду, побоювання підприємства-заявника щодо небажесторонності суддів судів першої та апеляційної інстанцій можуть вважатися об'єктивно виправданими. Крім того, при розгляді скарг підприємства-заявника суди вищих інстанцій не брали до уваги його аргументи з цього питання.

35. Таким чином, у цій справі мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

Мірошник проти України (*Miroshnik v. Ukraine*), заява № 75804/01, 27 листопада 2008 р.

61. Із самого початку Суд нагадує, що право на справедливий судовий розгляд, важливою складовою якого є право на розгляд справи незалежним судом, посідає особливо важливе місце в демократичному суспільстві (див. з певними відмінностями рішення у справі «Де Куббер проти Бельгії» (*De Cubber v. Belgium*), серія А № 86, с. 16, п. 30, рішення від 26 жовтня 1984 року). Суд повторює, що для того, щоб встановити, чи може суд вважатися «незалежним», необхідно, крім іншого, звернути увагу на спосіб призначення його членів та строк перебування на посаді, наявність гарантій від будь-якого зовнішнього тиску та наявність ознак незалежного органу. У

цьому останньому аспекті, важливою є довіра, яку в демократичному суспільстві суди повинні породжувати у громадськості, насамперед – у сторін провадження. При визначенні того, чи існує в справі, що розглядається, обґрунтована підстава для побоювання, що конкретному судді бракує незалежності чи безсторонності, думка сторони провадження відіграє важливу, але не визначальну роль. Вирішальним тут є те, наскільки таке побоювання сторони може бути об'єктивно виправданим (див. з певними відмінностями рішення у справі «Інкал проти Туреччини» (*Incal v. Turkey*), Доповіді 1998-IV, с. 1572-73, п. 71, рішення від 9 червня 1998 року, та рішення у справі «Купер проти Сполученого Королівства» (*Cooper v. the United Kingdom*) [Велика Палата], № 48843/99, п. 104, ECHR 2003-XII).

62. Повертаючись до справи що розглядається, Суд погоджується з Урядом у тому, що гарантії незалежності суддів військових судів існували і були забезпечені, крім іншого, способом їх призначення, строком їхніх повноважень, їхньою недоторканністю, а також заборонаю втручання у здійснення правосуддя (див. пункти 30 та 37 вище).

63. Проте Суд зазначає, що національним законодавством було передбачено, що судді військових судів були військовослужбовцями і як такі входили до складу Збройних Сил, підпорядкованих Міністерству оборони України (див. пункти 33, 35 та 39 вище). Суд також зауважує, що саме Міністерство оборони забезпечувало суддів військових судів квартирами чи будинками, якщо вони потребували поліпшення житлових умов (див. пункт 38 вище). Насамкінець Суд зазначає, що установи Міністерства оборони здійснювали фінансування і матеріально-технічне забезпечення військових судів на практичному рівні. Незважаючи на те, що вирішення питання щодо річних обсягів фінансування і матеріально-технічного забезпечення військових судів не належало до компетенції Міністерства оборони, тим не менше через згадане Міністерство здійснювалося щоденне фінансування і матеріально-технічне забезпечення (див. пункт 34 вище). Слід зазначити, що така процедура фінансування військових судів була скасована у 2002 році відповідним Законом.

64. На думку Суду, усі перелічені вище аспекти статусу військових судів та їхніх суддів у своїй сукупності давали заявнику об'єктивні підстави сумніватися в дотриманні принципу незалежності військових суддів на час розгляду ними позову заявника до Міністерства оборони. Тому Суд постановляє, що заявник не мав можливості розгляду його позову незалежним судом відповідно до вимог Конвенції, а отже, він беззаперечно мав статус потерпілого. Тому Суд відхиляє попереднє заперечення Уряду щодо відсутності статусу потерпілого у заявника і робить висновок, що було допущено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю незалежного суду на час четвертого провадження у справі заявника.

**Мироненко і Мартенко проти України (*Mironenko and Martenko v. Ukraine*),
заява № 4785/02, 10 грудня 2009 р.**

66. Згідно з усталеною практикою Суду, наявність безсторонності має визначатися, для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції, за допомогою суб'єктивного та об'єктивного критеріїв. За суб'єктивним критерієм оцінюється особисте переконання та поведінка конкретного судді, тобто чи виявляв суддя упередженість або безсторонність у даній справі. Відповідно до об'єктивного критерію визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад відсутність будь-яких сумнівів у його безсторонності (див., зокрема, рішення у справах "Фей проти Австрії" (*Fey v. Austria*), рішення від 24 лютого 1993 року, серія А, № 255, с. 12, п. 27, 28 і 30, та "Веттштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), заява № 33958/96, п. 42, ЄСПЛ 2000-XII). У кожній окремій справі слід визначити, чи мають стосунки, що розглядаються, таку природу та ступінь, що свідчать про те, що суд не є безстороннім (див. рішення у справі "Пуллар проти Сполученого Королівства" (*Pullar v. the United Kingdom*), рішення від 10 червня 1996 року, Reports 1996-III, с. 794, п. 38).

67. Особиста безсторонність суду презумується, поки не надано доказів протилежного (див. згадане вище рішення у справі Веттштайна (*Wettstein*), п. 43).

68. У справі, що розглядається, Суд не визнає, що існує достатньо ознак, які вказують на прояв особистої упередженості з боку судді Б., який розглядав справу заявників. У будь-якому разі Суд не вважає за необхідне вирішувати це питання, оскільки на підставах, які викладено нижче, він дійшов висновку, що суд не був безстороннім за об'єктивним критерієм.

69. Застосовуючи об'єктивний критерій, слід з'ясувати, чи існують, окрім самої поведінки судді Б., певні факти, які можуть служити підставою для сумніву в його безсторонності. Тобто при визначенні наявності у відповідній справі законних підстав сумніватися в безсторонності певного судді позиція особи, про яку йдеться, має важливе, але не вирішальне значення. Вирішальне значення при цьому матиме можливість вважати такі сумніви об'єктивно обґрунтованими (див. згадане вище рішення у справі Веттштайна (*Wettstein*), п. 44, та рішення у справі "Феррантеллі та Сантанджело проти Італії" (*Ferrantelli and Santangelo v. Italy*), рішення від 7 серпня 1996 року, Reports 1996-III, с. 951-952, п. 58).

70. У цьому зв'язку навіть видимі ознаки можуть мати певне значення або, іншими словами, "має не лише здійснюватися правосуддя - ще має бути видно, що воно здійснюється" (див. рішення у справі "Де Куббер проти Бельгії" (*De Cubber v. Belgium*), рішення від 26 жовтня 1984 року, серія А, № 86, с. 14, п. 26). Адже йдеться про необхідність забезпечення довіри, яку суди в демократичному суспільстві повинні вселяти у громадськість (див. згадане вище рішення у справі Веттштайна (*Wettstein*), там само, та рішення у справі "Кастільо Альгар проти Іспанії" (*Castillo Algar v. Spain*), рішення від 28 жовтня 1998 року, Reports 1998-VIII, с. 3116, п. 45).

71. Суд зазначає, що ухвалою від 17 серпня 2000 року суддя Б. повернув кримінальну справу стосовно Т. і К. на додаткове розслідування, висловивши думку, що зазначені вище підсудні і заявники вдалися до вимагання і цей факт не був розслідуваний правоохоронними органами. Такі формулювання в його ухвалі як,

наприклад, про те, що "оскільки в їх діях вбачається співучасть в скоєнні більш тяжкого злочину - вимагання" (див. п. 9 вище), могли викликати обґрунтовані побоювання, що у судді Б. уже сформувалася думка про вину заявників і що це може позначитися на його безсторонності в разі повторного направлення йому матеріалів цієї справи для розгляду. Отже, на думку Суду, побоювання заявників щодо небезсторонності судді Б. можна вважати об'єктивно обґрунтованими. До того ж, розглядаючи апеляції заявників, суди вищих рівнів проігнорували їхні доводи з цього приводу.

72. Отже, мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

Олександр Волков проти України (*Oleksandr Volkov v. Ukraine*), заява № 21722/11, 9 січня 2013 р.

103. Для того, щоб встановити, чи може суд вважатися «незалежним» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції, слід звернути увагу, *inter alia*, на спосіб призначення його членів і строк їхніх повноважень, існування гарантій проти тиску ззовні та на питання, чи створює орган видимість незалежного (див. рішення у справах «Фіндлей проти Сполученого Королівства» (*Findlay v. the United Kingdom*), від 25 лютого 1997 року, п. 73, *Reports of Judgments and Decisions 1997-I*, та «Брудніцька та інші проти Польщі» (*Brudnicka and Others v. Poland*), заява № 54723/00, п. 38, ECHR 2005-II). Суд наголошує на тому, що поняття поділу влади між політичними органами виконавчої влади та судовою системою набуло в його практиці все більшого значення (див. рішення у справі «Стаффорд проти Сполученого Королівства» (*Stafford v. the United Kingdom*) [ВП], заява № 46295/99, п. 78, ECHR 2002-IV). У той же час ані стаття 6, ані будь-яке інше положення Конвенції не вимагають від держав дотримання будь-яких теоретичних конституційних концепцій стосовно дозволених меж взаємодії між гілками влади (див. рішення у справі «Клейн та інші проти Нідерландів» (*Kleyn and Others v. the Netherlands*) [ВП], заяви №№ 39343/98, 39651/98, 43147/98 та 46664/99, п. 193, ECHR 2003-VI).

104. Як правило, безсторонність означає відсутність упередженості та необ'єктивності. Згідно з усталеною практикою Суду існування безсторонності для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції повинно встановлюватися згідно з: (i) суб'єктивним критерієм, врахувавши особисті переконання та поведінку конкретного судді, тобто чи мав суддя особисту упередженість або чи був він об'єктивним у цій справі, та (ii) об'єктивним критерієм, іншими словами, шляхом встановлення того, чи забезпечував сам суд та, серед інших аспектів, його склад, достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності (див., серед інших, рішення у справах «Фей проти Австрії» (*Fey v. Austria*), від 24 лютого 1993 року, *Series A* № 255, пп. 28 та 30, та «Веттштайн проти Швейцарії» (*Wettstein v. Switzerland*), заява № 33958/96, п. 42, ECHR 2000-XII).

105. Проте між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю не існує беззаперечного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього

спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) (див. рішення у справі «Кіпріану проти Кіпру» (*Kyprianou v. Cyprus*) [ВП], заява № 73797/01, п. 119, ECHR 2005-XIII). Отже, у деяких випадках, коли докази для спростування презумпції суб'єктивної безсторонності судді отримати складно, додаткову гарантію надасть вимога об'єктивної безсторонності (див. рішення від 10 червня 1996 року у справі «Пуллар проти Сполучного Королівства» (*Pullar v. the United Kingdom*), п. 32, Reports 1996-III).

106. У цьому відношенні навіть вигляд має певну важливість - іншими словами, «має не лише здійснюватися правосуддя - ще має бути видно, що воно здійснюється». Адже йдеться про довіру, яку в демократичному суспільстві суди повинні вселяти у громадськість (див. рішення від 26 жовтня 1984 року у справі «Де Куббер проти Бельгії» (*De Cubber v. Belgium*), Series A, № 86).

107. Насамкінець, концепції незалежності та об'єктивної безсторонності тісно пов'язані між собою та залежно від обставин можуть вимагати спільного розгляду (див. рішення у справі «Сасілор-Лормін проти Франції» (*Sacilor-Lormines v. France*), заява № 65411/01, п. 62, ECHR 2006-XIII). З огляду на факти цієї справи Суд вважає за належне розглянути питання незалежності та безсторонності разом.

108. Суд зауважив (див. пункти 89 та 90 вище), що ВРЮ та парламент виконували функцію розгляду справи щодо заявника та винесення обов'язкового рішення. Згодом ВАСУ здійснив перегляд висновків та рішень вищезазначених органів. Отже, спершу Суд повинен розглянути, чи були дотримані принципи незалежного та безстороннього суду на стадії розгляду справи заявника та винесення обов'язкового для виконання рішення.

(i) Незалежність та безсторонність органів, що розглядали справу заявника

(α) ВРЮ

109. Суд уже постановляв, що у разі, якщо щонайменше половина складу суду, включаючи Голову з правом вирішального голосу, складається з суддів, це є суттєвим свідченням безсторонності (див. рішення від 23 червня 1981 року у справі «Ле Комт, Ван Лювен та Де Мойер проти Бельгії» (*Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium*), п. 58, Series A № 43). Доречно зауважити стосовно дисциплінарних проваджень щодо суддів, що необхідність значної участі суддів у відповідному дисциплінарному органі визнана Європейською Хартією про закон «Про статус суддів» (див. пункт 78 вище).

110. Суд зазначає, що згідно зі статтею 131 Конституції України та Законом України «Про Вищу раду юстиції» 1998 року ВРЮ складається з двадцяти членів, які призначаються різними органами. Проте тут треба підкреслити, що три її члени безпосередньо призначаються Президентом України, три члени - парламентом, два члени - всеукраїнською конференцією працівників прокуратури. Міністр юстиції та Генеральний прокурор України є членами ВРЮ за посадою. Отже, наслідком принципів, згідно з якими здійснюється формування складу ВРЮ, закріплених у Конституції України та розвинутих у Законі України «Про Вищу раду юстиції» 1998 року, є те, що переважну більшість членів ВРЮ складають особи, які не є суддями та обрані безпосередньо органами виконавчої та законодавчої влади.

111. Внаслідок цього, справу заявника розглядали шістнадцять членів ВРЮ, присутніх на засіданні, тільки три з яких були суддями. Отже, судді склали зовсім невелику частину складу ВРЮ, яка розглядала справу заявника (див. пункт 24 вище).

112. Тільки після внесення у Закон «Про Вищу раду юстиції» 1998 року змін від 7 липня 2010 року до нього було додано вимогу щодо обрання десяти членів ВРЮ з-поміж суддів. Проте ці зміни не вплинули на справу заявника. У будь-якому разі, їх недостатньо, оскільки органи, що призначають членів ВРЮ, залишаються тими ж самими, та тільки троє суддів обираються своїми колегами. З огляду на важливість зменшення впливу політичних органів Уряду на склад ВРЮ та потребу забезпечити необхідний рівень судової незалежності, спосіб, в який до дисциплінарного органу обираються судді, є також важливим для забезпечення суддівського самоврядування. Як зазначалося Венеціанською комісією, змінена процедура не вирішила питання, оскільки саме по собі призначення й надалі здійснюється тими ж самими органами, а не суддями (див. пункти 28 та 29 висновку Венеціанської комісії, наведеного у пункті 79 вище).

113. Суд також зазначає, що згідно зі статтею 19 Закону «Про Вищу раду юстиції» 1998 року тільки чотири члени ВРЮ працюють в ній на постійній основі. Інші члени працюють та отримують свою зарплатню поза межами ВРЮ, що неминуче означає їхню матеріальну, ієрархічну та адміністративну залежність від їхніх головних роботодавців та ставить під загрозу як їхню незалежність, так і безсторонність. Зокрема, у випадку Міністра юстиції та Генерального прокурора України, які є членами ВРЮ за посадою, втрата основної посади означає втрату членства у ВРЮ.

114. Суд звертається до висновку Венеціанської комісії про те, що включення Генерального прокурора України до ВРЮ в якості її члена за посадою також викликає занепокоєння, оскільки це може мати залякуючий ефект для суддів та сприйматися як потенційна загроза. Зокрема, Генеральний прокурор України очолює ієрархічну прокурорську систему та здійснює нагляд за всіма прокурорами. З огляду на функції прокурорів, вони беруть участь у багатьох справах, які мають вирішувати судді. Присутність Генерального прокурора України у зазначеному органі, який має повноваження щодо призначення суддів, застосування до них дисциплінарних заходів та їхнього звільнення створює ризик того, що у таких справах судді не діятимуть безсторонньо, або що Генеральний прокурор України не діятиме безсторонньо у відношенні тих суддів, чиї рішення він не схвалює (див. пункт 30 висновку Венеціанської комісії, наведеного у пункті 79 вище). Те саме стосується й інших членів ВРЮ, призначених від всеукраїнської конференції працівників прокуратури. У цьому відношенні показовим є занепокоєння, висловлене Комісаром Ради Європи з прав людини (див. пункт 42 відповідної доповіді у пункті 80 вище).

115. Суд також зауважує, що члени ВРЮ, які здійснювали перевірку у справі заявника та направили подання про його звільнення (Р.К. та В.К.), згодом взяли участь у голосуванні щодо рішення про його звільнення з посади. Крім того, один з цих членів (В.К.) був призначений Головою ВРЮ та головував у засіданні, в якому розглядалась справа заявника. Роль цих членів у висуванні звинувачень щодо заявника на підставі результатів проведеної ними дисциплінарної перевірки викликає об'єктивний сумнів щодо їхньої безсторонності при винесенні рішення по

суті у справі заявника (див., для порівняння, рішення від 15 листопада 2001 року у справі «Вернер проти Польщі» (*Werner v. Poland*), заява № 26760/95, пп. 43 та 44).

116. Також слід розглянути твердження заявника про особисту упередженість певних членів ВРЮ, зокрема, Голови парламентського комітету з питань правосуддя (С.К.), який також був членом ВРЮ. По-перше, не можна ігнорувати його ролі у незабезпеченні¹ заявникові можливості скласти присягу члена ВРЮ. По-друге, його думка, оприлюднена 14 червня 2007 року в офіційному парламентському виданні, свідчила, що він категорично не погоджувався з попереднім судовим рішенням у справі щодо незаконності постанови парламенту про тимчасовий порядок призначення голів та заступників голів місцевих судів. Навіть хоча пан С.К. безпосередньо не критикував заявника, очевидно, що він не схвалював дії заявника, який був позивачем у тій справі. Твердження Уряду про те, що ця публічна заява була зроблена набагато раніше, до початку дисциплінарного провадження, Суд не переконали. З огляду на те, що проміжок часу між двома цими подіями, як стверджувалося Урядом, складав приблизно шість місяців, цей строк не може вважатися достатньо тривалим, щоб усунути у цьому відношенні будь-який причинно-наслідковий зв'язок.

Виправлено 9 квітня 2013 року: попередньо було зазначено «не можна ігнорувати незабезпечення ним».

117. Відповідно факти цієї заяви порушують низку серйозних питань, які вказують як на недоліки структурного характеру в провадженні у ВРЮ, так і на ознаки особистої упередженості з боку певних членів ВРЮ, які розглядали справу заявника. Отже, Суд доходить висновку, що провадження у ВРЮ не відповідало принципам незалежності та безсторонності, які вимагаються пунктом 1 статті 6 Конвенції.

(β) «Незалежність та безсторонність» на стадії розгляду справи парламентом України

118. Подальший розгляд справи парламентом України, законодавчим органом, не усунув структурних недоліків «незалежності та безсторонності», а, скоріш, додав провадженню політизації та ще більше посилив невідповідність процедури принципів поділу влади.

- *Парламентський комітет*

119. Що стосується провадження у парламентському комітеті, то Голова комітету (С.К.) та один з його членів були також членами ВРЮ і приймали рішення у справі заявника на обох рівнях. Відповідно при розгляді подань ВРЮ вони не могли бути безсторонніми (див., *mutates mutandis*, рішення від 23 травня 1991 року у справі «Обершлік проти Австрії (№ 1)» (*Oberschlick v. Austria (no. 1)*), пп. 50-52, Series A № 204). Окрім того, міркування Суду стосовно відсутності особистої безсторонності, зазначені у пункті 116 вище, такою самою мірою стосуються цієї стадії процедури. Крім того, слід взяти до уваги той факт, що пан С.К. разом з двома членами парламентського комітету клопотав перед ВРЮ про призначення перевірки можливих порушень з боку заявника.

120. У той же час процедури відводу членів ВРЮ не існувало, оскільки така процедура Законом України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» 2004 року не передбачалася. Це

вказує на відсутність належних гарантій для забезпечення відповідності провадження критерію об'єктивної безсторонності (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Мікаллеф проти Мальти» (*Micallef v. Malta*) [ВП], заява № 17056/06, пп. 99 та 100, ECHR 2009).

- Пленарне засідання парламенту

121. Що стосується пленарного засідання парламенту, то справу представляли двоє народних депутатів - пан С.К. та пан В.К. (див. пункт 27 вище). Проте процедура по суті зводилася до висловлення загальних думок, заснованих на висновках ВРЮ та парламентського комітету. На цій стадії розгляд справи обмежувався ухваленням обов'язкового рішення, що ґрунтувалося на висновках, яких дійшли ВРЮ та парламентський комітет.

122. У цілому факти цієї справи говорять про те, що пленарне засідання не було належним місцем для розгляду питань факту та права, оцінки доказів та юридичної кваліфікації фактів. Роль політиків, які засідають у парламенті та від яких не вимагається мати будь-який юридичний або судовий досвід у встановленні складних питань факту та права, не була належним чином пояснена Урядом та не була обґрунтована як така, що відповідає вимогам незалежності та безсторонності суду згідно зі статтею 6 Конвенції.

(ii) Чи були питання «незалежності та безсторонності» виправлені ВАСУ

123. Згідно з практикою Суду навіть у разі, коли судовий орган, що виносить рішення у спорах щодо «прав та обов'язків цивільного характеру», у певному відношенні не відповідає пункту 1 статті 6 Конвенції, порушення Конвенції не констатується за умови, якщо провадження у вищезазначеному органі «згодом є предметом контролю, здійснюваного судовим органом, що має повну юрисдикцію та насправді забезпечує гарантії пункту 1 статті 6 Конвенції» (див. вищенаведене рішення у справі «Альбер та Ле Комт проти Бельгії» (*Albert and Le Compte v. Belgium*), п. 29, та рішення від 14 листопада 2006 року у справі «Цфайо проти Сполученого Королівства» (*Tsfayo v. the United Kingdom*), заява № 60860/00, п. 42). У рамках скарги за статтею 6 Конвенції для того, щоб визначити, чи мав суд другої інстанції «повну юрисдикцію» або чи забезпечував «достатність перегляду» для виправлення відсутності незалежності в суді першої інстанції, необхідно врахувати такі фактори, як предмет оскаржуваного рішення, спосіб, в який було винесено рішення, та зміст спору, включаючи бажані та дійсні підстави для оскарження (див. рішення від 22 листопада 1995 року у справі «Брайян проти Сполученого Королівства» (*Bryan v. the United Kingdom*), пп. 44-47, Series A № 335-A, та вищезазначене рішення у справі «Цфайо проти Сполученого Королівства» (*Tsfayo v. the United Kingdom*), п. 43).

(α) Щодо «достатності перегляду»

124. Суд не переконаний, що ВАСУ здійснив достатній перегляд справи заявника за таких причин.

125. По-перше, виникає питання, чи міг ВАСУ ефективно переглянути рішення ВРЮ та парламенту з огляду на те, що він мав повноваження визнати ці рішення незаконними, але повноважень скасувати їх та за потреби вжити наступних адекватних заходів він не мав. Навіть незважаючи на те, що визнане незаконним рішення не тягне за собою юридичних наслідків, Суд вважає, що нездатність ВАСУ

формально скасувати оскаржувані рішення та відсутність норм, що регулюють подальший хід дисциплінарного провадження, породжує певну невизначеність щодо того, якими мають бути дійсні правові наслідки такого судового визнання.

126. Судова практика, напрацьована у цій сфері, може бути у цьому відношенні показовою. Уряд надав копії рішень національних судів у двох справах. Проте ці приклади показують, що після того, як ВАСУ визнав звільнення суддів незаконним, позивачі мали ініціювати окреме провадження для відновлення на посаді. Ці матеріали не пояснюють, яким чином повинно проходити дисциплінарне провадження (зокрема, які заходи мають бути вжиті державними органами, що мають відношення до справи, після того як оскаржувані рішення визнаються незаконними, а також строки вжиття таких заходів), але прямо показують, що виключно на підставі декларативного рішення ВАСУ автоматичного відновлення на посаді не відбувається. Отже, надані матеріали говорять про обмежені правові наслідки, які виникають внаслідок перегляду таких питань ВАСУ та лише підсилюють побоювання Суду стосовно здатності ВАСУ ефективно вирішити це питання та забезпечити достатній перегляд справи.

127. По-друге, розглядаючи спосіб, в який ВАСУ дійшов рішення у справі заявника, та межі спору, Суд зазначає, що висунуті заявником важливі аргументи не були належним чином розглянуті ВАСУ. Зокрема Суд не вважає, що твердження заявника про відсутність безсторонності з боку членів ВРЮ та парламентського комітету були розглянуті з необхідною ретельністю. Доводи Уряду у цьому відношенні є непереконливими.

128. Більш того, ВАСУ не зробив справжньої спроби розглянути твердження заявника про те, що постанова парламенту не відповідала Закону України «Про статус народного депутата України» 1992 року та Регламенту Верховної Ради України, незважаючи на той факт, що це було в межах його компетенції (див. пп. 1 та 5 статті 171-1 Кодексу адміністративного судочинства України вище), а заявник чітко порушував це питання у своїй скарзі та надав відповідні докази (див. пункти 29 та 33 вище). ВАСУ не було здійснено оцінки доказів, наданих заявником. При цьому твердження заявника про незаконність процедури голосування у парламенті було у подальшому розтлумачено як скарга на неконституційність відповідної постанови парламенту. У такий спосіб ВАСУ ухилився від розгляду цього питання, залишивши його Конституційному суду України, безпосереднього доступу до якого заявник не мав (див. рішення від 7 жовтня 2010 року у справі «Богатова проти України» (*Bogatova v. Ukraine*), заява № 5231/04, п. 13, з подальшими посиланнями).

129. Отже, Суд вважає, що перегляд справи заявника ВАСУ не був достатнім, а, отже, не міг нейтралізувати відсутність процесуальної справедливості, яка існувала на попередніх стадіях національного провадження.

(β) Щодо вимог «незалежності та безсторонності» на стадії перегляду справи ВАСУ

130. Суд зауважує, що судовий перегляд здійснювався суддями ВАСУ, які також перебували в межах дисциплінарної юрисдикції ВРЮ. Це означає, що стосовно цих суддів також могло бути порушене дисциплінарне провадження у ВРЮ. З огляду на широкі повноваження ВРЮ стосовно професійних кар'єр суддів (призначення на посаду, притягнення до дисциплінарної відповідальності та звільнення з посади), а

також на відсутність захисних механізмів незалежності та безсторонності ВРЮ (як розглядалося вище), Суд не переконаний у тому, що судді ВАСУ при розгляді справи заявника, в якій однією зі сторін була ВРЮ, могли забезпечувати «незалежність та безсторонність», які вимагаються статтею 6 Конвенції.

(iii) Висновок

131. Відповідно Суд констатує, що національні органи не забезпечили незалежний та безсторонний розгляд справи заявника, а наступний перегляд його справи не виправив ці проблеми. Отже, у цьому відношенні було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

Куликов та інші проти України (*Kulykov and Others v. Ukraine*), заяви № 5114/09 та 17 інших, 19 січня 2017 р.

135. Щодо скарг заявників за пунктом 1 статті 6 Конвенції на те, що національні органи, розглядаючи справи заявників, не були незалежними і неупередженими, Суд посилається на висновки у справі «Олександр Волков проти України» (згадана вище, пп. 109-131). У цій справі Суд встановив, що провадження у ВРЮ і Верховній Раді України характеризувалося великою кількістю системних і загальних недоліків, які поставили під сумнів принципи незалежності та неупередженості, а подальший перегляд справи судом не усунув ці недоліки. Суд вважає, що згадані висновки є однаково застосовними до заяв, що розглядаються.

136. Суд зазначає, що у справах п. Корзаченка (№ 4588/11) та п. Ковзеля (№ 35336/11) подання ВРЮ про звільнення заявників було внесено Президентіві України, а не до Верховної Ради, для ухвалення остаточного рішення про їх звільнення. Оскільки ця частина процесу прийняття рішень була покладена на Президента України, який був наділений значними виконавчими повноваженнями, видається, що цей етап провадження на національному рівні не забезпечив основних гарантій судового процесу, як правило, передбачених статтею 6 Конвенції. Суд вважає, що ця відмінна особливість проміжного етапу складної національної процедури не впливає на загальний висновок про те, що принципи незалежності і неупередженості не були забезпечені на національному рівні.

137. Суд постановляє, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції щодо усіх заявників у зв'язку з недотриманням принципів незалежності і неупередженості.

Паскал проти України (*Paskal v. Ukraine*), заява № 24652/04, 15 вересня 2011 р.

63. Заявник також скаржився на публікацію інтерв'ю судді Ш. у газеті «Прапор Батьківщини». Він доводив, що, по-перше, публікація свідчила про небезсторонність судді Ш. Крім того, публікація порушила його право вважатись невинуватим. В

контексті цієї скарги заявник посилався на пункти 1 і 2 статті 6. Зазначені положення у відповідній частині передбачають таке:

«1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який ... встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.....

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

<...>».

А. Прийнятність

64. Стосовно скарги заявника про порушення його права вважатися невинуватим Уряд доводив, що заявник не вичерпав всі національні засоби юридичного захисту. Так, він міг подати клопотання про відвід судді Ш. та звернутись з цивільним позовом щодо порушення його прав. Хоча у червні 2005 року заявник дійсно подав цивільний позов до газети, у задоволенні його вимог, поданих з недотриманням строку позовної давності, судом належним чином було відмовлено.

65. Крім того, Уряд доводив, що у цій частині заява була подана після спливу шестимісячного строку. Заявник повинен був дізнатися про публікацію у газеті «Прапор Батьківщини» не пізніше 29 січня 2003 року, коли його співучасник звернувся до суду з вимогою про розгляд її змісту в судовому засіданні. Якщо виходити з позиції заявника, що стосовно його скарги ефективних засобів юридичного захисту не було, він повинен був подати заяву до Суду протягом шести місяців з дня, коли він дізнався про статтю.

66. Суд повторює, що заявник детально поскаржився на статтю у газеті «Прапор Батьківщини» у своїй касаційній скарзі на вирок від 17 листопада 2004 року. Суд вважає, що з огляду на характер його скарги цей засіб є вичерпаним та шестимісячний строк має відраховуватись з дати проголошення остаточного рішення у справі (див. рішення від 10 грудня 2009 року в справі «Шагін проти України» (*Shagin v. Ukraine*), заява № 20437/05, пункти 71-73 та 75). Отже, Суд відхиляє заперечення Уряду.

67. Суд зазначає, що скарги заявника на небезсторонність судді Ш. та порушення його права на презумпцію невинуватості не є явно необґрунтованими у розумінні підпункту «а» пункту 3 статті 35 Конвенції. Суд також зазначає, що вони не є неприйнятними з будь-яких інших підстав. Отже, вони оголошуються прийнятними.

В. Суть

1. Стверджувана небезсторонність судді Ш.

68. Уряд стверджував, що суддя Ш. не давала інтерв'ю газеті «Прапор Батьківщини» та що вона повідомила про це заявника під час судового розгляду. Як тільки А.К. звернувся з вимогою розглянути статтю під час засідання, вона негайно звернулася до прокуратури АРК щодо розслідування цієї ситуації. Оскільки газета належала Чорноморському флоту Російської Федерації, прокуратура АРК, у свою чергу, звернулася по допомогу до своїх російських колег. Отже, державні органи

зробили те, що від них можна було розумно очікувати у відповідь на зазначену ситуацію. Вони не можуть нести відповідальність за те, що не отримали відповіді від російської прокуратури.

69. Вивчаючи факти цієї справи у світлі своєї практики (див., наприклад, рішення у справах «Лавентс проти Латвії» (*Lavents v. Latvia*), заява № 58442/00, пункти 117-118, від 28 листопада 2002 року, та «Мироненко і Мартенко проти України» (*Mironenko ta Martenko v. Ukraine*), заява № 4785/02, пп. 66-67 та 69-70, від 10 грудня 2009 року), Суд вважає, що формулювання інтерв'ю, даного, як стверджується, суддею Ш. газеті «Прапор Батьківщини» у перші тижні судового розгляду справи заявника (див. вище пункт 18), створив сильне враження, що особа, яка давала інтерв'ю, була переконана у винуватості заявника. Суд зазначає, що суддя заперечувала, що будь-коли давала інтерв'ю цій газеті та намагалася дистанціюватися від вказаної публікації, вимагаючи втручання прокуратури. Проте, оскільки стосовно її звернення не було ефективного розслідування, обставини публікації прояснено ніколи не було та не було усунуто ознак небезсторонності судді. Більше того, Верховний Суд у своєму рішенні не надав жодних міркувань з приводу причин відхилення чіткої скарги заявника, викладеної у його касації, щодо небезсторонності судді Ш.

70. Суд доходить висновку, що за цих обставин залишається видимість того, що суддя Ш. недвозначно висловила думку щодо винуватості заявника на самому початку судового розгляду. Отже, на думку Суду, побоювання заявника щодо небезсторонності судді Ш. можуть вважатись об'єктивно виправданими.

71. Відповідно було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

2. Стверджуване порушення презумпції невинуватості

72. Уряд доводив, що публікація в газеті «Прапор Батьківщини» не може вважатися такою, що порушує презумпції невинуватості заявника.

73. Суд зазначає, що характер тверджень, що приписувалися газетою судді Ш., був ключовим у обґрунтуванні висновку, що заявник не мав справедливого розгляду безстороннім судом (див. вище пункти 69-71). Отже, Суд не вважає за необхідне окремо розглядати це питання у контексті цієї скарги.

Романова проти України (*Romanova v. Ukraine*), заява № 33089/02, 13 грудня 2007 р.

23. По-перше, Суд зазначає, що питання відсутності "безстороннього" суду та суду, "встановленого законом", співпадають за обставин цієї справи.

24. Стаття 21 ЦПК передбачає, що суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участь у її новому розгляді після повернення справи судом вищої інстанції. Ця стаття демонструє мету національного законодавства усунути всі розумні сумніви щодо безсторонності такого суду (див. "Пфайфер та Планкл проти Австрії" (*Pfeifer and Plankl v. Austria*), рішення від 25 лютого 1992 року, Серія А, № 227, п. 36). Відповідно недотримання цієї норми означає,

що апеляційна скарга заявниці розглядалась судом, чия безсторонність навіть з позиції національного законодавства можна піддати сумніву ("Обершлік проти Австрії" (*Oberschlick v. Austria*), № 1, рішення від 23 травня 1991 року,

25. Таким чином, мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

26. За цих обставин Суд не вважає за необхідне розглядати скаргу заявниці на несправедливість провадження в цілому, яке стосувалось першого її звільнення.

Світлана Науменко проти України (*Svetlana Naumenko v. Ukraine*), заява № 41984/98, 09 листопада 2004 року

88. Далі заявниця на підставі пункту 1 статті 6 Конвенції скаржилася на несправедливе та упереджене рішення президії Одеського обласного суду від 6 вересня 2000 року щодо скасування рішення Іллічівського районного суду м. Одеси від 3 березня 1994 року. Зокрема, вона зазначала, що розгляд справи президією Одеського обласного суду відбувався за її відсутності. Заявниця стверджувала, що дізналась про розгляд справи вже після того, як він відбувся, а рішення президії Одеського обласного суду винесене.

89. Уряд наголошував, що хоча ця справа стосувалась скасування остаточного рішення, тим не менше, вона відрізнялась від справи "Брумареску проти Румунії" ([GC], № 28342/95 ЄСПЛ 1999-VII), оскільки протест був поданий заступником Голови Одеського обласного суду, а не прокурором. Процедура перегляду справ в порядку нагляду регулювалась положеннями Цивільного процесуального кодексу України. Вона містила гарантії справедливого розгляду, використовувалася громадянами України для захисту своїх прав і була спрямована на виправлення судових помилок. Процедура перегляду справ в порядку нагляду не суперечила принципам верховенства права та правової певності. Перегляд був прозорим, передбачуваним і був ефективним юридичним механізмом апелювання громадян проти помилкових судових рішень.

90. Уряд звернув увагу, що рішення президії не вплинуло на статус заявниці, оскільки справу було направлено на новий розгляд, і суди, в результаті, вирішили справу на її користь.

в. Оцінка Суду

91. Суд вважає, що обставини даної справи схожі з обставинами справи "Рябих проти Росії" (заява N 52854/99, рішення від 24.07.2003 р.), де у відповідній частині було вирішено: "51. ... Суд повторює, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 параграф 1 Конвенції, повинно тлумачитися в світлі Преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип юридичної певності, який, серед іншого, вимагає, щоб остаточні рішення судів не могли бути поставлені під сумнів...

52. Правова певність передбачає дотримання принципу *res judicata*., тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз

вирішеної справи. Цей принцип наполягає на тому, що жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого і обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень. Перегляд в порядку нагляду не може розглядатися як прихована апеляція, і сама можливість двох поглядів на один предмет не є підставою для повторного розгляду. Відхилення від цього принципу можливе тільки, коли воно спричинене незалежними і непереборними обставинами.

53. Проте, що стосується справи заявниці, рішення ... було скасоване президією Белгородського обласного суду ... на підставі неправильного тлумачення внутрішнього законодавства суддею Новооскольського районного суду. Президія відхилила позов заявниці і закрила справу, цим самим звівши нанівець весь попередній судовий розгляд, який закінчився винесенням рішення, яке ... було обов'язковим та щодо якого було відкрите виконавче провадження.

54. Суд зазначає, що перегляд рішення ... в порядку нагляду відбувся за поданням голови Белгородського обласного суду, який не був стороною в справі... Як і в ситуації з законодавством Румунії у справі Брумареску, через те, що такі повноваження, надані голові суду, були необмежені в часі, рішення підлягали зміні безліч раз.

55. Суд повторює, що ст. 6 параграф 1 кожному гарантує право подавати позови до суду щодо своїх цивільних прав та обов'язків. Таким чином, це реалізує "право на суд", складовим аспектом якого є право доступу до суду - право почати судовий процес щодо цивільних питань. Тому таке право було б примарним, якби Високі Договірні Сторони у своєму внутрішньому законодавстві дозволили остаточному, обов'язковому рішенню залишатися невиконаним на шкоду одній із сторін. Це було б незрозумілим, якби ст. 6 параграфу 1 детально описувала процесуальні гарантії, надані сторонам, - справедливий, відкритий і швидкий розгляд, і в той же час без гарантії виконання судового рішення; тлумачення ст. 6 як такої, що стосується виключно доступу до суду та ведення судового розгляду, було б схоже на ситуацію, не сумісну з принципом верховенства права, який Високі Договірні Сторони зобов'язались поважати, підписавши Конвенцію (див. "Горнсбі проти Греції", рішення від 19.03.1997 р., п.40).

56. Суд вважає, що право сторони на суд було б абсолютно примарним, якби внутрішнє законодавство Високих Договірних Сторін передбачало можливість скасувати остаточне рішення, яке вступило в законну силу, судом вищої ланки за поданням посадової особи.

57. Скориставшись процедурою нагляду, щоб скасувати рішення суду від 8 червня 1998 року, Голова Белгородського обласного суду порушив принцип юридичної певності і "право заявниці на суд" відповідно до ст. 6 параграф 1 Конвенції..."

92. Суд зауважує, що в цій справі заступник Голови Одеського обласного суду 28 серпня 2000 року подав протест в порядку нагляду на рішення Іллічівського районного суду м. Одеси від 3 березня 1994 року, яке було остаточним та мало обов'язковий характер. Рішенням президії Одеського обласного суду від 6 вересня 2000 року це рішення було скасовано і справа повернута на новий розгляд. Крім того, Суд вже констатував порушення в цьому аспекті у своєму рішенні у справі "Совтрансавто Холдинг проти України" (заява № 48553/99, п. 77, ЄСПЛ 2002-VII):

"В світлі справи "Брумареску..." Суд вважає, що судові системи, у яких існує можливість перегляду судових рішень в порядку нагляду (протесту) і, відповідно, ризик неодноразового скасування остаточних рішень, як у цій справі, є такими, що протирічать принципу правової певності, який є одним з головних аспектів верховенства права у сенсі п. 1 статті 6 Конвенції".

Суд не бачить підстав для того, щоб проводити різницю із вищезазначеними рішеннями. Тому, Суд вважає, що у справі заявниці в частині скасування рішення, яке було остаточним та мало обов'язковий характер, було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції.

2. Відсутність незалежності та неупередженості

а. Аргументи сторін

93. Уряд зауважив, що хоча заступник Голови Одеського обласного суду розглядав свій власний протест, президію очолював Голова Одеського обласного суду, і справа розглядалась палатою у складі інших суддів. Уряд також стверджував, що президією Одеського обласного суду не було порушено принципу неупередженості та незалежності в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції.

94. Заявниця не надала коментарів з цього приводу.

б. Оцінка суду

95. Суд повторює, що з метою встановлення того, чи може суд вважатися "незалежним" в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції, необхідно, між іншим, звернути увагу на спосіб призначення членів суду, термін їх повноважень, існування гарантій від стороннього впливу та на той факт, чи сповідує він принципи незалежності (див., між іншим, рішення у справі "Фіндлі проти Великобританії" від 25.02.1997 р., п. 73). Що стосується неупередженості, її існування, для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції, має визначатися суб'єктивно, тобто на підставі особистих переконань та поведінки конкретного судді у справі, та об'єктивно, тобто встановлення того, чи пропонує суддя достатньо гарантій, щоб відкинути всі легітимні підстави сумніватися у його упередженості (див., між іншим, "Булут проти Австрії", рішення від 22.02.1996 р., Reports 1996-I, стор. 356, п. 31; "Томанн проти Швейцарії", рішення від 10.06.1996 р., Reports 1996-III, стор. 815, п. 31).

96. У цій справі йдеться про питання суб'єктивної неупередженості заступника голови Одеського обласного суду. Суд розглядатиме лише це питання.

97. Суд зауважує, що протест в порядку нагляду був внесений заступником голови Одеського обласного суду до цього ж суду. Заступник голови Одеського обласного суду розглядав протест, який він вніс до президії, членом та заступником Голови якої він був, разом із своїми колегами, які засідають у президії. Суд дотримується думки, що така практика є несумісною з вимогами "суб'єктивної неупередженості" судді, який слухає справу, оскільки одна людина не може бути одночасно і обвинувачем і суддею у справі.

98. Тому, Суд вважає, що у цій справі мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у частині відсутності неупередженості заступника Голови Одеського обласного суду.

Салов проти України (*Salov v. Ukraine*), заява № 65518/01, 6 вересня 2005 р.

2. Оцінка Суду

64. Перш за все, Суд відзначає, що кримінальне провадження проти заявника стосувалося "встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення", оскільки містило всі три необхідні для такого висновку складові: кваліфікацію відповідно до внутрішнього законодавства, природу злочину та ступінь суворості покарання, якого може зазнати відповідна особа (див. *Garyfallou AEBE v. Greece*, рішення від 24 вересня 1997 року, Reports 1997-V, с. 1830, параграф 32 та "Коваль проти України", заява № 65550/01 від 30 березня 2004 року). Тим не менше, в цій справі Суд повинен дослідити, чи був заявник, чия кримінальна справа було повернено на додаткове розслідування на стадії судового розгляду, "обвинуваченим" в сенсі статті 6 параграф 1.

65. Поняття "обвинувачення" має "автономне" значення; воно повинно розумітися в сенсі Конвенції, а не лише в контексті його значення в національному праві. Таким чином, воно може визначатися як "офіційне повідомлення особи компетентним органом державної влади, в якому стверджується, що особа вчинила кримінальний злочин", визначення, яке також відповідає поняттю "впливу важливі наслідки для стану підозрюваного" (приклади: *Deweer v. Belgium*, рішення від 27 лютого 1980 року, Серія А № 35, с. 22, параграф 42 та с. 24, параграф 46, та *Eckle v. Germany*, рішення від 15 липня 1982 р., Серія А № 51, с. 33, параграф 73). Більш того, як вказував Суд в рішенні *Imbrioscia v. Switzerland* (рішення від 24 листопада 1993 року, Серія А № 275, с. 13, параграф 36) слова "при встановленні кримінального обвинувачення" в статті 6 параграф 1 не означають, що ця стаття не застосовується до стадії досудового слідства (див. *Tejedor Garcia v. Spain*, рішення від 16 грудня 1997 р., Reports 1997-VIII, стор. 2794-95, параграф 27).

(a) Попередні зауваження

78. Стаття 6 Конвенції в цілому гарантує право обвинуваченого брати активну участь під час розгляду кримінальної справи у суді. Фундаментальним аспектом права на справедливий судовий розгляд є те, що розгляд кримінальної справи, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним і в цьому процесі повинний бути забезпечений принцип рівності сторін, тобто обвинувачення та захисту (див. *Rowe and Davis v. the United Kingdom*, заява № 28901/95, параграф 60, ECHR 2000-II). При вирішенні питання, чи мало місце порушення статті 6, Суд має розглянути, чи був процес справедливим в цілому, включаючи апеляційне провадження та спосіб отримання доказів (див. *Edwards v. the United Kingdom*, рішення від 16 грудня 1992 р., серія А, № 247-B, стор. 34 - 35, параграф 34).

79. Суд зауважує, що скарги заявника відповідно до статті 6 параграф 1 Конвенції переважно стосуються чотирьох питань, які будуть розглянуті по черзі під час розгляду стверджуваних порушень у провадженні щодо цієї справи:

(a) по-перше, чи діяли суди незалежно та неупереджено у цій справі;

(b) по-друге, чи дотримувався принцип рівності сторін;

(c) по-третє, чи обвинувальний вирок суду щодо перешкоджання заявником здійсненню виборчого права громадянами (стаття 127 Кримінального кодексу України був достатньо обґрунтованим; та (d) по-четверте, чи порушила постанова про направлення справи на додаткове розслідування та подальше засудження заявника принципи верховенства права та правової певності. (b) Незалежність та неупередженість судів, які розглядали справу

80. Суд повторює, щоб встановити, чи може суд вважатися "незалежним" відповідно до статті 6 параграф 1, необхідно, зокрема, звернути увагу на спосіб призначення його членів та строки їх повноважень, існування гарантій проти зовнішнього тиску та наявності зовнішніх ознак незалежності (див. *Findlay v. the United Kingdom*, рішення від 25 лютого 1997 р., Reports 1997-I, с. 281, параграф 73).

81. Суд далі нагадує, що "неупередженість", в сенсі статті 6 параграф 1, має визначатися суб'єктивною оцінкою, на підставі особистих переконань та поведінки конкретного судді у конкретній справі - тобто, жоден з членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження, та об'єктивною оцінкою - тобто, чи були у судді достатні гарантії для того, щоб виключити будь-які законні сумніви з цього приводу (див. *Bulut v. Austria*, рішення від 22 лютого 1996 року, Reports 1996-II, с. 256, параграф 31 та *Thomann v. Switzerland*, рішення від 10 червня 1996 року, Reports 1996-III, с. 815, параграф 30). У межах об'єктивної оцінки має бути визначено, чи наявні факти, що можуть бути перевірені, які породжують сумніви щодо неупередженості судів. У цьому зв'язку навіть зовнішні ознаки мають певне значення. Вирішується питання довіри, яку суди в демократичному суспільстві мають вселяти суспільству і, перш за все, сторонам у процесі.

82. У цій справі важко розмежувати поняття неупередженості та незалежності, оскільки докази заявника щодо оскарження як незалежності, так і неупередженості суду базуються на одних і тих самих фактичних обставинах. Відповідно, Суд буде розглядати обидва питання разом (див. *Langborder v. Sweeden*, рішення від 22 червня 1989 р., Серія А, № 155, с. 16, параграф 32). Він зазначає, що твердження заявника про те, що суддя Т. Куйбишевського районного суду м. Донецька керувався політичними мотивами та був поінструктований головою районної державної адміністрації, є незначними при оцінці його скарг щодо відсутності незалежності та неупередженості судів, які розглядали справу.

83. Суд зазначає, що президія Донецького обласного суду, що розглядала протест прокурора від 5 квітня 2000 р. (див. параграф 24 вище) та палата обласного суду, що 15 вересня 2000 р. розглядала апеляційну скаргу заявника на вирок суду, складалася з різних суддів (див. параграф 29 вище). Проте Суд зазначає, що відповідно до Закону України "Про судоустрій", в редакції, чинній на момент подій, повноваження президій обласних судів в нагляді за нижчими судами та їх палат були відверто надто широкими. Зокрема, президія затверджувала склад палат у цивільних та кримінальних справах обласного суду та здійснювала нагляд за здійсненням правосуддя районними судами (див. параграф 38 вище). Більш того, президію обласного суду очолював Голова, який в той час мав вплив на призначення суддів у нижчих судах, на оцінку їх роботи, ініціацію дисциплінарного провадження та розвитку їх кар'єри (див. параграфи 38 - 40 вище). Суд також відзначає, що внутрішнє

законодавство не встановлювало зрозумілих критеріїв та порядку для підвищення, дисциплінарної відповідальності, оцінки діяльності та кар'єрного росту суддів, а також обмежень щодо широких повноважень щодо цих питань, якими наділені голови судів вищих інстанцій та кваліфікаційних комісій (див. параграфи 38 - 40 вище). Тим не менш, такий критерій, як кількість справ, порушені строки розгляду справ та кількість скасованих або оскаржених рішень зазвичай бралися до уваги при вирішенні питання про підвищення рангів чи призначення на адміністративні посади в суді. Суд також приймає до уваги рішення Конституційного Суду України від 24 липня 1999 р. та відповідні резолюції Ради Суддів України, які критикували нестачу фінансування та законодавчо закріплених гарантій для функціонування судових органів (див. параграфи 49 - 51 вище).

84. Щодо неупередженості судді, який розглядав справу, Суд зауважує, що згідно п. 1 статті 395 Кримінально-процесуального кодексу (див. параграф 44 вище), вказівки президії обласного суду, який скасував попередню постанову та направив справу для розгляду по суті, є обов'язковими для судді, який розглядає справу. Отже, він зобов'язаний розглядати справу по суті. Більше того, невиконання вимог п. 1 статті 395 КПУ, може призвести до скасування рішення, винесеного під час нового розгляду справи судом вищої інстанції.

85. Далі Суд вбачає, що будь-яке процесуальне рішення, яке виносить суддя, повинно бути дуже обережно сформульоване, щоб бути нейтральним та уникнути будь-якого можливого втручання у принцип презумпції невинуватості, закріплений у статті 6 параграф 2 Конвенції. Суддя не обов'язково стає союзником чи опонентом підсудного, коли він радить направити певну справу на додаткове розслідування чи надає вказівки суду першої інстанції слухати справу по суті (див. *mutatis mutandis*, *Borgers v. Belgium*, рішення від 30 жовтня 1991 р., Серія А, № 214-В, стор. 31 - 32, параграф 26), проте він висловлює особливу конкретну точку зору у справі і, відповідно, необхідні додаткові гарантії для забезпечення об'єктивного розгляду конкретної справи суддею та судом в цілому. У цьому зв'язку, Суд зазначає, що у своїй постанові від 5 квітня 2000 р., якою справу було повернуто до Куйбишевського районного суду м. Донецька для подальшого розгляду, президія Донецького обласного суду встановила, що останній не розглянув доводи прокурора про те, що заявник вчинив злочин, передбачений статтею 127 п. 2 Кримінального кодексу (див. параграф 24 вище). Пізніше суддя Т. Куйбишевського районного суду м. Донецька на підставі тієї самої доказової бази та доводів, які він розглядав, коли, в результаті, направив справу на додаткове розслідування, 6 липня 2000 р. виніс вирок, яким визнав заявника винним у вчиненні злочину, що інкримінувався йому прокуратурою з самого початку (див. параграф 28 вище). Суд в своїй постанові від 7 березня 2000 р. встановив, що "... органами слідства не вказано, який саме вплив завдали дії Салова С.П. на вибори, або як саме він хотів вплинути на результати виборів", що "... слідство не надало переконливих доказів, що в діях пана Салова є склад кримінального злочину..." та, що "... слідством допущена суттєва неповнота попереднього слідства..."

86. Беручи до уваги вищезазначене зауваження щодо недостатніх юридичних та фінансових гарантій проти зовнішнього тиску на суддю, що розглядає справу, та, зокрема, з огляду на недостатні гарантії щодо можливого тиску з боку Голови обласного суду, обов'язковий характер вказівок президії обласного суду та мову

викладення відповідних процесуальних рішень, винесених під час судового розгляду, Суд вважає, що сумніви заявника щодо неупередженості судді Куйбишевського районного суду м. Донецька можуть вважатися об'єктивно виправданими.

**«Совтрансавто-Холдинг» проти України (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*),
заява № 48553/99, 25 липня 2002 р.**

В. Оцінка Суду

1. Щодо права заявника на справедливий та публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом

71. Суд вважає, що за обставин цієї справи він повинен розглянути питання, чи в цілому провадження в українських судах відповідає праву заявника на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом в сенсі статті 6 параграфу 1 Конвенції.

По-перше, Суд вважає, що в контексті цієї справи слід розглянути питання загального характеру, чи процедура внесення протесту, як вона була передбачена українським законодавством і використана у цій конкретній справі, відповідає принципам статті 6 параграфу 1 Конвенції в світлі рішення у справі Брумареску ("Брумареску проти Румунії", Велика палата, № 28342/95, 28.10.99), і якщо так, то якою мірою.

72. Суд повторює, що відповідно до його прецедентної практики право на справедливий судовий розгляд, гарантований статтею 6 параграфу 1, повинно тлумачитися в світлі преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права як елемент спільної спадщини держав-учасниць. Одним з основних елементів верховенства права є принцип правової певності, який серед іншого передбачає, що у будь-якому спорі рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлено під сумнів ("Брумареску проти Румунії", параграф 61).

73. У вищевказаній справі Брумареску Суд констатував порушення права заявника на справедливий судовий розгляд у зв'язку з тим, що Верховний суд на основі скарги, поданої Генеральним прокурором, закриття провадження у справі, в результаті якого було винесено остаточне рішення суду, і скасував це рішення.

74. Суд вважає, що справа, яка зараз розглядається, належить до тієї ж категорії справ. Він відзначає, у зв'язку з цим, що в період, який стосується цієї справи, Голова Вищого арбітражного суду, Генеральний прокурор чи їх заступники відповідно до статті 97 Арбітражного процесуального кодексу мали повноваження оскаржувати остаточні рішення суду шляхом внесення протесту. Таке повноваження мало дискреційний характер, у зв'язку з чим остаточні рішення суду могли бути у будь-який час скасовані.

У цій справі постановою від 21 квітня 2000 року Вищий арбітражний суд на основі протесту його Голови скасував усі судові рішення стосовно заявника і відправив справу на новий розгляд в суд першої інстанції.

75. Суд зауважує, що у цій справі, на відміну від справи Брумареску, внаслідок протесту в порядку нагляду Голови Вищого арбітражного суду заявник отримав нову можливість захищати свою справу у відповідних судах.

Відповідно, рішенням від 23 квітня 2001 року арбітражний суд Київської області визнав незаконними рішення генерального директора ЗАТ "Совтрансавто-Луганськ" стосовно збільшення статутного фонду товариства і внесення змін до його статутних документів і констатував, що внаслідок цих дій акції заявника були знецінені, а права заявника на керівництво ЗАТ "Совтрансавто-Луганськ" та контроль над його майном були порушені. Суд констатував також, що компенсація, отримана заявником внаслідок ліквідації ЗАТ "Совтрансавто-Луганськ", не була пропорційною частині капіталу, якою володів заявник на момент реєстрації статутних документів цього товариства в січні 1996 року. Суд зобов'язав товариство "Транс Кінг", правонаступника ЗАТ "Совтрансавто-Луганськ", повернути заявнику частину майна, яка йому належала на той час.

Крім того, арбітражний суд Київської області відхилив вимоги заявника до "Совтрансавто-Луганськ", не розглядаючи їх по суті на підставі того, що це товариство було ліквідоване 8 червня 1999 року, і закрив провадження стосовно цих вимог.

76. Однак рішенням від 24 січня 2002 року на основі, серед іншого, протесту Генеральної прокуратури України, яка не була стороною в провадженні з самого початку, господарський апеляційний суд Києва скасував рішення від 23 квітня 2001 року в частині повернення заявнику майна, залишив у силі рішення в частині закриття провадження стосовно ЗАТ "Совтрансавто-Луганськ" і відхилив решту вимог заявника.

77. Крім того, Суд констатує, що заявник не міг отримати користі від відновлення провадження, якщо і попередньо, і тепер жодна з його вимог не була визнана національними судовими органами. З іншого боку, заявник остаточно був позбавлений будь-якої можливості звернення до суду з вимогами до ЗАТ "Совтрансавто-Луганськ".

Суд вважає, що судова система, в якій існувала процедура внесення протесту, а відтак можливість неодноразового скасування остаточного судового рішення, як це було встановлено у цій справі, не відповідає як така принципу правової певності, який становить один з основних елементів верховенства права в сенсі статті 6 параграфу 1 Конвенції в світлі вищевказаного рішення у справі Брумареску.

78. Навіть якщо припустити, що елементи, вказані вище, є недостатніми для висновку про порушення статті 6 параграфу 1 Конвенції, у цій справі існували інші елементи, які викликають серйозні сумніви щодо поваги до права заявника на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом в сенсі статті 6 параграфу 1 Конвенції.

Фельдман проти України (*Feldman v. Ukraine*), заяви № 76556/01 та 38779/04, 8 квітня 2010 р.

96. Суд повторює, що з метою вирішення, чи може суд вважатися «незалежним» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції, необхідно звернути увагу, *inter alia*, на наявність гарантій від зовнішнього тиску та на питання, чи проявляє він ознаки незалежності (див., серед багатьох інших джерел, рішення у справі «Фіндлей проти Сполученого Королівства» (*Findlay v. United Kingdom*), рішення від 25 лютого 1997 року, п. 73, *Reports of Judgments and Decisions 1997-I ...*).

97. Стосовно вимоги «безсторонності» у розумінні цього положення мають бути застосовано два критерії: перший полягає у намаганні визначити особисте переконання певного судді у конкретній справі, а другий — у з'ясуванні того, чи забезпечував суддя достатні гарантії для виключення будь-якого розумного сумніву з цього приводу. Суд зазначає, що лише другий критерій має відношення до цієї справи (див., *mutatis mutandis*, «Готран та інші проти України» (*Gautrin and Others v. France*), від 20 травня 1998 року, п. 58, *Reports 1998-III*).

98. У цій справі Суд зазначає, що незважаючи на наявність чітких підстав зміни територіальної підсудності, встановлених у Кримінально-процесуальному кодексі, рішення про передання справи заявника до Артемівського суду не було обґрунтовано жодною з них. З матеріалів справи не вбачається, що заявника було повідомлено про причини або юридичні підстави обрання територіальної підсудності у його справі. Суд також зазначає, що побоювання заявника щодо упередженості національних судів при розгляді його справи також підтримувались публічними заявами Президента та Голови Державної податкової адміністрації (див. пункти 10 та 11 вище), а також діями стосовно його адвоката (див. пункт 31).

99. Крім того, Суд звертає увагу на аргументи заявника про те, що виходячи із аудіо-записів розмов Президента Кучми національні суди не були безсторонніми та незалежними. Суд не вважає за необхідне брати до уваги ці спірні записи, оскільки решти матеріалів, які є в його розпорядженні, достатньо для висновку, що побоювання заявника щодо небезсторонності національних судів були об'єктивно виправданими.

100. Відповідно у цій справі мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

2. Презумпція невинуватості (пункт 2 статті 6 Конвенції)

101. Заявник стверджував, що публікації про нього у ЗМІ порушили щодо нього презумпцію невинуватості.

102. Уряд стверджував, що зазначені публікації стосувалися важливої теми суспільного інтересу та що у цих публікаціях не було зазначено жодного імені.

103. Суд зазначає, що публічні заяви Президента України та Голови Державної податкової адміністрації стосовно справи заявника були частиною обґрунтування висновку про те, що заявник не мав справедливого розгляду справи незалежним і безстороннім судом (див. пункт 98 вище). Таким чином, Суд не вбачає за необхідне розглядати це питання окремо.

3. Право на захист (пункт 3(с) статті 6 Конвенції)

104. Заявник стверджував, що втручання у діяльність його захисників становило порушення його прав.

105. Уряд зазначив, що заявника не було позбавлено права подавати клопотання до суду. Уряд також стверджував, що суд надав заявнику достатню можливість проголосити останнє слово та що переривання його промови було виправданим. Крім того, Уряд стверджував, що заявник мав доступ до своїх адвокатів у слідчому ізоляторі та що обмеження спілкування між заявником та його адвокатами у залі судових засідань було виправданим. Уряд доводив, що інцидент, коли адвоката заявника пана Ф. було зупинено міліцією, не мав жодного відношення до справи заявника та що зазначені дії було проведено в межах окремого розслідування щодо власника автомобіля.

106. Суд зазначає, що дії щодо адвокатів заявника були частиною обґрунтування висновку про те, що заявник не мав справедливого розгляду справи незалежним і безстороннім судом (див. пункт 98 вище). Таким чином, Суд не вбачає за необхідне розглядати це питання окремо.